

Tina Kozin z Matevžem Kosom

Kozin: Bi začela s konceptom in nastankom knjige. *O nevšečnosti biti Slovenec* prinaša izbor vaših kritičskih branj neleposlovnih besedil v zadnjih dveh desetletjih – knjig, ki sodijo na področje dokumentarnega, zgodovinskega, tudi intimnejšega dnevniškega ali esejističnega pisanja. Večina teh – kot pravite sami – “neliterarnih” oziroma “neleposlovnih kritik” je že bila objavljena tudi knjižno, toda delo *O nevšečnosti biti Slovenec* zasleduje neko drug(ačn)o celoto kot vaši prejšnji knjižni kritičski izbori ...

Kos: *O nevšečnosti biti Slovenec* je moja četrta knjiga izbranih kritik. Je pa gotovo tematsko najbolj zamejena. Ker obravnava dela slovenskih avtorjev, ki so izšla v zadnjih dveh desetletjih, in ker sem imel pri izbiranju in pisanju proste roke, pa je tudi nekoliko selektivna. Njen skupni imenovalec je slovenska kulturna zgodovina 20. stoletja. To seveda ni kulturna zgodovina na način sinteze, ampak jo sestavljajo fragmenti. Ker pa vsako celoto sestavljajo fragmenti ali, drugače rečeno, ker brez fragmentov ni celovitosti, si domišljam, da moja knjiga le ni čisto fragmentarna. Toliko bolj, ker govori o nekaterih ključnih imenih slovenskega 20. stoletja. Od, na primer, Josipa Vidmarja, Edvarda Kocbeka, Boža Voduška pa do Jožeta Pučnika, Tineta Hribarja, Draga Jančarja ali Slavoj Žižka. Pišem tudi o knjigah malce posebnih avtorjev, kot sta recimo Janez Drnovšek ali kardinal Rode. Enako velja za Tomaža Lavriča in njegovo *Diarejo*, ki je zelo redkobesedna knjiga, a s sličicami in kakšno opazko tudi pove veliko. Tisto, kar sicer povezuje obravnavanih petdesetih knjig, njihovi žanrski, nazorski, vrednostni in še kakšni orientaciji navkljub, pa je vprašanje Slovencev, slovenstva, slovenske identitete – in sicer na zelo različnih področjih od zgodovine in politike pa do kulture, filozofije in umetnosti. Edina izjema je najbrž Žižek, ki slovenskim temam v svoji knjigi *Najprej kot tragedija, nato kot farsa* ne nameni niti besede. Ker pa govori o antagonistih globalnega sveta, po svoje govori tudi o Slovencih.

Kozin: Izbor, konkretnije: narava izbora objavljenih besedil (in s tem tudi seveda reflektiranih knjig) je za knjigo *O nevšečnosti biti Slovenec*

oziroma za njeno razumevanje v nekem pogledu bistvena. Če ne zaradi drugega že zato, ker iz nje(ga) lahko sklepamo o tem, katera obdobja, kateri posamezniki, katere karakteristike slovenske družbe se vam kot preišljevalcu slovenske (kulturne) zgodovine in sedanjosti verjetno kažejo kot posebej pomembni – kot bi večina poti vodila k obdobju druge svetovne vojne in našega družbenega dogajanja v tistih letih (opisujejo ga na primer besede revolucija/protirevolucija, upor/kolaboracija ...). Bi se s tem strinjali oziroma kako bi to komentirali?

Kos: Se kar strinjam, seveda. Navsezadnje je druga svetovna vojna za Slovence gotovo prelom: bolj kot na samo okupacijo in vojno dogajanje zdajle mislim na idejo revolucije in na čisto konkreten revolucionarni prevrat, ki je nato, po revolucionarnem prevzemu oblasti, obvladoval ustroj slovenske družbe skorajda pol stoletja. Drži pa tudi, da se k temu pomembnemu in hkrati kontroverznemu obdobju slovenske preteklosti tako ali drugače vrača marsikdo izmed avtorjev, o katerih pišem. Kot neposredni akterji zgodovinskega dogajanja ali kot oddaljeni preišljevalci, ki pišejo o svojem lastnem svetu ali o svetu svojih očetov. Pa ne samo to. Konec koncev je tudi javni diskurz v današnji Sloveniji prežet z obdobjem 1941–1945. In paradoks je, da to velja tudi – če ne predvsem – za tiste, ki zagovarjajo geslo, da je treba zgodovino prepustiti zgodovinarjem. Ko pa izbruhne kakšen škandal, povezan z odkritjem kakega novega množičnega grobišča, ali z odkritjem spomenika, ali s praznovanjem obletnice, recimo da na protirevolucionarni strani, zgodovina naenkrat postane živa sedanjost. In v imenu takšne na novo prebujene zgodovine se lahko začnejo spopadati vnuki svojih dedov. Vsak na svoji strani, seveda. Saj poanta je razmeroma preprosta: zgodovina še kar traja. In dokler bodo v njej imeli tako pomembno vlogo miti in legende, se bo vojna nadaljevala z drugimi sredstvi. In dokler je oddaljena državljanska vojna torišče konflikta, političnih delitev in spopadov, je jasno, da drži stara teza pruskega teoretika vojne Carla von Clausewitza, da je vojna nadaljevanje politike z drugimi sredstvi. Lahko pa to misel tudi obrnemo: politika je nadaljevanje vojne z drugimi sredstvi. In za Slovence to marsikdaj kar drži.

Kozin: Korenine slovenske razdeljenosti pogosto vidijo že v 19. stoletju, v kulturnem boju itn. Kako kaže razumeti dejstvo, da čas pred drugo svetovno vojno oziroma njenimi zametki ni tako izrazit predmet vaše refleksije – so vzroki čisto pragmatične narave (na primer nujna omejitev izbora) ali “nazorski”, recimo v tem smislu, da se vam z določenega vidika ti poglavji naše zgodovine ne zdita ravno neločljivo povezani?

Kos: Moji tematski poudarki so seveda odvisni predvsem od poudarkov in konteksta knjig, o katerih sem pisal. Ne morem pa reči, da sem se predvojnemu obdobju popolnoma izognil. Navsezadnje o njem pišejo in razmišljajo – in prek njihovih knjig potem kot komentator tudi jaz – avtorji, kot so na primer Igor Grdina, Andrej Inkret v monografiji o Kocbeku, pa sam Kocbek v *Dnevniku 1932*, ki je po mojem zelo pomemben dokument predvojnega slovenstva, ob pomoči katerega se dajo razumeti tudi nekatere Kocbekove – in ne samo njegove – odločitve iz vojnih let. Enako velja, še zmeraj sva pri Kocbeku, za knjigo o krizi revije Dom in svet leta 1937, to krizo je spodbudila objava Kocbekovega eseja *Premišljevanje o Španiji* (1937), pa še za nekatere spominske knjige, ki se vračajo v predvojni čas. Posebnega pomena za razumevanja prve polovice slovenskega 20. stoletja sta prav gotovo tudi dve zajetni knjigi: avtor prve je Josip Vidmar, druge Božo Vodušek. Pa še kakšna bi se našla. In ravno pri Vodušku in Kocbeku, pri njunem predvojnem pisanju, Vodušek se recimo v eseju *Mladinski problem* zavzema za aktivno spremembo “današnjega življenja”, ki ga občuti kot nekaj neznosnega, pri obeh, skratka, opazimo stališča, ki so potem še kako odmevala v letih 1941–1945, se pravi v času vojne in revolucije. Tu mislim predvsem na občutek globoke nezadoščenosti, nezadovoljstva s slovensko realnostjo med obema vojnoma, ko je velik del Slovenije ostal zunaj matične domovine oziroma je bil priključen Italiji in Avstriji. To je bila gotovo precejšnja frustracija, skupaj z razočaranjem glede urejenosti nove države, tj. Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma Kraljevine Jugoslavije. In napovedujoča se vojna se je marsikateremu mlademu človeku zdela tudi priložnost za prekinitev slovenske pasivnosti, zavrtosti, neizživetosti. Kocbek si je recimo leta 1932 v dnevnik zapisal tole pomenljivo misel: “Danes sem si zaželel vojne.” Vojne kot priložnosti za oblikovanje aktivnega lika slovenstva in za spremembo slovenskega narodnega značaja. Tako se je potem glasila ena izmed ustanovnih točk programa OF, ki je nastala na Kocbekovo pobudo. Skratka: brez razumevanja desetletij pred drugo svetovno vojno ne moremo razumeti vojnega dogajanja, revolucije in vsega, kar je sledilo v povojnih desetletjih.

Kozin: Takole pravite, med drugim, v predgovoru: “A tale predgovor je bolj kot ujetega ptiča tožbi namenjen artikulaciji nelagodja ob Slovencih in s Slovenci – vsaj kolikor sem se mu prepuščal ob prebiranju različnih avtorjev, katerih pisanje spada v širok problemski sklop, kakor ga v podnaslovu zgoščeno opredeljuje pojmovni trojček *zgodovina-kultura-ideologija*.” Zakaj nelagodje: zaradi *narave* teh pisav, torej zaradi gledišč/horizontov

pišočih, zaradi samega *predmeta* njihove refleksije (torej nekega konkretnega segmenta naše družbe/kulture/zgodovine), zaradi obojega hkrati – ali morda zaradi česa tretjega?

Kos: Tole nelagodje, po katerem sprašujete, je mišljeno bolj figurativno. Pri meni, ki sem ravno dovolj star, da sem od blizu doživel še zadnja desetletja nekdanje Jugoslavije, pa potem njen konec in slovensko osamosvojitve, je nelagodje ob Slovencih in s Slovenci, torej hočeš nočeš tudi ob samem sebi, povezano predvsem s preprostim spoznanjem, da je samostojna Slovenija stara že več kot dvajset let oziroma da je njeno življenje že daljše, kot pa je bilo recimo obdobje Slovencev v Jugoslaviji med obema svetovnima vojnama. In po teh dvajsetih in še nekaj letih je tako, kot da Slovenci, ki smo zdaj narod s svojo državo, se pravi nacija, pravzaprav ne vemo, kako in kam. Pa ne govorim zdaj o kdove kakšnih kolektivnih projekcijah ali nacionalnem romantizmu, ki je bil pomemben za preživetje “malih”, “nezgodovinskih” narodov, ampak bolj o tem, da je naš prostor v nekakšnem krču, in to se pozna na številnih ravneh: od politično-strukturne, ekonomske pa do mentalno-kulturne. Ali je to organiziran ali le spontan kaos, v katerem se da ribariti v kalnem, je drugo vprašanje. Večina avtorjev, o katerih pišem v knjigi, se je tako ali drugače posvečala vprašanju slovenstva, slovenske zgodovine, slovenskim političnim in kulturnim protislovjem, paradoksom in frustracijam. Se pravi, da so govorili iz nekega nelagodja. Težava pa je, da vzroki za takšno nelagodje v marsičem še kar trajajo. Še več: kot da bi bil za številne današnje Slovence pomemben vir nelagodja že kar obstoj slovenske države. Ta si, takšna, kakršna pač je danes, kakšne posebne ljubezni ne zasluži. Ker pa nimamo nadomestne, je do nje dobro imeti vsaj kolikor toliko razumen odnos. Nelagodje pa takšnega odnosa ne izključuje.

Kozin: Knjige, ki ste jih prebirali, so pisali posamezniki, ki so – bolj ali manj – določali, sooblikovali javno mnenje in/ali tudi sami ključno soustvarjali našo sedanost/zgodovino. Vprašanje bo raznovrstnosti teh ljudi ustrezno (pre)široko, a vendar: kako, če najprej izhajava samo iz teh posameznikov, Slovenci mislimo sebe, svojo (pol)preteklost, kakšna je naša zgodovinska zavest? In podvprašanje: kakšna je zgodovinska zavest širše skupnosti?

Kos: Naša aktualna zgodovinska zavest je razpršena in negotova. Kot se glasi tista slovita Šalamunova pesniška formulacija, na katero se rad spomnim: “Slovenci, prehlajeni predmet zgodovine”. Sicer pa je tega,

čemur pravite zgodovinska zavest, bilo precej več v osemdesetih in nato takoj v devetdesetih letih kot pa danes. Takrat so bili veliki zgodovinski cilji bolj jasni, če ne celo nekako samoumevni: samostojna, demokratična država in nato vključitve v evropske povezave. Zdaj pa kot da je vse nekako zapackano, nepregledno, zamegljeno, ali v notranji ali v zunanji politiki sami negotovi koraki, stopicljanje na mestu ali celo premikanje v smislu korak naprej, dva koraka nazaj. Slej ko prej se bo morala zgoditi preureditev političnega prostora. Ali ob pomoči “zgodovinske zavesti”, proti njej ali pa ne glede nanjo.

Kozin: “Deliti usodo nacije, ki jo po zgodovini premetavajo naključja, je s stališča običajnega državljana precej strašljivo,” ste v nekoliko drugačnem kontekstu tega, v katerega sva vstopila s tem vašim odgovorom, zapisali ob Drnovškovi knjigi *Moja resnica*. Upoštevajoč omenjene negotove korake, stopicljanje na mestu ... – kaj je potem danes tisto, kar nas premetava po zgodovini? In: ali imamo/smo v teh dvajsetih letih imeli politike z neko daljnosežno vizijo o tem, kam in kako z našo državo?

Kos: Ali ni ravno Janez Drnovšek nekoč izjavil, da se je treba bati politikov z vizijo? To je bilo kar v skladu z njegovim pragmatizmom in pregovorno previdnostjo. Ali se je za obojim skrivalo kaj globljega, pa bo v novejši politični zgodovini Slovencev ostalo zapisano pod poglavjem Drnovškov misterij. Enako velja za nekoliko eksotično duhovnost in kanček ekscentričnosti, ki se jima je prepustil proti koncu svojega življenja. Za subtilne Slovence dovolj, da so se iz občudovalcev dolgočasnega politika prelevili v sledilce novodobnega preroka in njegovih življenjskih modrosti. Čeprav brez praktičnih posledic. Če bi zdaj poskušal odgovoriti na vprašanje, koliko smo Slovenci v zadnjem stoletju imeli zunajserijskih, karizmatičnih politikov, pa, se bojim, ne bi prišel daleč. Prsti ene roke bi bili več kot dovolj. Glede na to, da nismo ravno igralec na odru svetovne zgodovine, bi bil za nas nekakšen uspeh že, če se v zaostrenih situacijah, ki nas bodo slej ko prej spet doletele, ne bomo preveč premetavali drug po drugem.

Kozin: Miha Mazzini v neki svoji kolumni piše o tem, da Slovenci zaradi svoje zgodovinske usode (nesamostjnosti) nismo zmožni širšega razmišljanja in da se zato vsaka diskusija prej ali slej konča pri naši razdeljenosti oziroma njenih vzrokih; takole med drugim pravi: “V širokem razmišljanju bi se počutili kot lupina na odprtem morju, saj ga nismo navaženi. Tla bi se nam spodmikala, dokler anonimni odrešitelj iz občinstva ne

bi odgnal neprijetnega občutka in zavpil: 'Čakaj, čakaj, mar ni bil njegov praded partizan/domobranec ...' In v trenutku bi bili spet na varnem terenu preteklosti. Po stopnjah bi odzivi iz občinstva šli nekako takole:

1. Govornikov ded je bil partizan/belogardist!

2. Itak mu govore piše Kučan/Janša!"

Bi se s tem, da naš širši javni diskurz pogosto res poteka tako, strinjali?

Kos: To drži, nekaj podobnega meni na primer tudi Alojz Ihan, Mazzinijev kolumnistični kolega, ki o Slovencih rad govori kot o posebni vrsti gorskega plemena, ki je zaznamovano s tem, da živi v hribih, in posamezne kmetije so ločene z globokimi dolinami in soteskami, ki preprečujejo izoblikovanje malo bolj urbane kolektivne zavesti. O tem bi se dalo še kaj reči, zdajle bi opozoril le na to, da je posledica pretiranega karikiranja lahko tudi poenostavljanje. Od poenostavljanja do moraliziranja pa je le še kratek korak. Če bi bil politični analitik – na srečo ali na žalost to nisem –, bi me bolj zanimala konkretna analiza razmerij moči in družbenega gospostva danes na Slovenskem. Kje je skoncentrirane največ te moči in kje so njeni – predvsem neformalni – vzvodi? Glede na to, da smo danes priče demontaži političnega sistema, med drugim razsulu političnih strank, brez katerih, tako tistih na levi kot tistih na desni, kar koli to v posebnih slovenskih razmerah že pomeni, ne more biti polnokrvne demokracije, se mi zdi, da je pomembnejše od debate o “psihologiji Slovencev”, če takšna psihologija seveda sploh obstaja – tiste starinske sodbe prijaznega Antona Trstenjaka o poštenih in marljivih Slovencih se danes berejo kot karikatura –, sistematično raziskovanje strukture slovenske družbe, korporativizma, vprašanja nacionalnega interesa in državne lastnine, razmerja med delom in kapitalom v novodobni Sloveniji. In še česa.

Kozin: O t. i. centrih moči razmišljate tudi ob Balažičevi knjigi *Rojstvo slovenske demokracije: iz duha državljanske vojne*. Takole zapišete: “Po drugi strani se je politični prostor na Slovenskem začel oblikovati, dokler volitve aprila 1990 niso slovenskega sveta, kakor s(m)o ga poznali 45 let, postavile na glavo. Dejanska razmerja družbene moči, in Balažič ponuja dovolj argumentov v tej smeri, pa se niso tako drastično spremenila; zlasti če upoštevamo razloček med (formalno) politično in (dejansko) ekonomsko močjo.” Je to običajen tok razvoja oziroma kaj to pove o našem družbeno-ekonomskem stanju nekoč in danes?

Kos: Po mojem predvsem to, kar sem, če se prav spomnim, zapisal proti koncu svoje ocene, iz katere navajate. Nekako v tem smislu, da

so vsi spori, dileme in antagonizmi iz zgodnjih devetdesetih let tako globoki, da je slovenska družba tudi še več kot dve desetletji po svojem demokratičnem rojstvu obsojena na življenje podaljšanega otroštva. No ja, če ne prej, otroci odrastejo tedaj, ko njihovi starši bankrotirajo.

Kozin: Zgornje vprašanje bom zastavila še nekoliko bolj konkretno, čeprav po drugi strani širše. Naslov vaše knjige je, kot pišete tudi v predgovoru, parafraza naslova *O nevšečnosti biti rojen* Emila Ciorana. V slovenskem prevodu tega Cioranovega dela je med drugim objavljen tudi intervju, ki ga je imel z Michaelom Jakobom. Prvi stavek Jakobovega vprašanja se glasi: “Gospod Cioran, ko vas beremo, dobimo občutek, da ne verjamete v dialog.” Matevž Kos, če predpostaviva, da je (z)možnost dialoga prvi pogoj vsakega pogovora ali disputa, me zanima: ali je v obdobju, ki mu posvečate pozornost, med razdeljenimi Slovenci obstajalo kaj takega? Ali obstaja danes? Če ne, zakaj po vašem mnenju ne, oziroma če obstaja, kakšna je narava tega dialoga/disputa?

Kos: Takole načeloma smo vsi za dialog. A to je praviloma dialog gluhih. Sicer pa s samim pomenom dialoga ne gre pretiravati. V vsakdanjih odnosih med ljudmi brez dialoga seveda ne gre. V bolj strogem pomenu besede pa je dialog mogoč le med osebami, ki tisto, o čemer govorijo, dobro poznajo, predvsem pa so dovolj pametni, da dopuščajo tudi možnost, da se motijo. Dialog zaradi dialoga: to pa je, vsaj kar se mene tiče, ena najdaljših zadev na svetu. V smislu: vsi se imamo radi, vsi razumemo drug drugega, pa tudi če mislimo same neumnosti. Če zdaj z ravni dialoga med družinskimi člani, ali prijatelji, ali sodelavci v službi, kjer je dialog nekaj vsakdanjega, skočiva na, recimo, družbeno raven, potem se mi bolj kot dialog za vsako ceno zdi koristno, da se neka ideja, neko stališče, neki koncept čim bolj jasno artikulira, da, če se pogovarjamo o družbenih zadevah, čim bolj točno vemo, kaj iz neke predstave, iz nekega koncepta, iz neke ideje konkretno sledi za naša življenja. Dialog sam po sebi pa razdeljenosti Slovencev, ki jo omenjate, ne more odpraviti. Bolj kot dialog je, če rečem patetično, pomemben občutek za resničnost, v kateri živimo.

Kozin: V zvezi z omenjeno razdeljenostjo se (je) pogosto omenja(la) tako imenovana sprava; eno izmed besedil v vaši knjigi je tudi kritika Močnikove knjige *Teorija za politiko*, v kateri med drugim obravnava vprašanje sprave, ki da je zanj – zdaj bom citirala kar po vaši knjigi – “nacionalistična spravsna ideologija”, “družbeno nepomembno

in intelektualno brez vrednosti”, “državno nasilje nad civilno družbo”, predvsem pa “antiteoretsko”. Pustiva, kolikor seveda lahko, ob strani konkretno Močnikovo interpretacijo tega, kaj ideologija je, in za začetek izhajava samo iz tega, da sta ideologija in teorija soodnosna mišljenjska modela; glede na to, da se “ideologija” pojavlja v podnaslovu vaše knjige, me zanima, kaj pod “ideologijo” in “ideološkim mišljenjem” razumete vi?

Kos: Glede ideologije v splošnem lahko govorimo o dveh razumevanjih. Pri nas še zmeraj prevladuje tisto pojmovanje ideologije, ki ga poznamo iz marksizma. Za Marxa in Engelsa, če poenostavim, je ideologija predvsem oblika sprevrnjene, napačne, odtujene zavesti. Takšne zavesti, ki jo producira sprevrnjen, napačen svet. In tega je treba z revolucijo postaviti z glave na noge. Gre za razumevanje ideologije, ki je sicer še zmeraj mogoče, a s predpostavko, da obstaja nevtralna točka, s katere je mogoč “neideološki pogled na ideologijo”. Za Marxa in Engelsa je bila takšna nevtralna točka tista, ki sta ji rekla *znanost zgodovine*. Zgodovine, ki je zgodovina razrednih bojev itn. No, meni je bližje bolj “nevtralno”, recimo da anglosaško pragmatično razumevanje ideologije, ki pod ideologijo razume širši sklop političnih prepričanj in verovanj. V tem smislu lahko govorimo o različnih ideologijah: recimo o ideologiji liberalnega kapitalizma, socializma, človekovih pravic, multikulturalizma, močne ali šibke države itn., itn.

Kozin: Je vsaka konceptualna shema, ki implicira neko celostno razlago realnosti, ideološka?

Kos: Ne, če se zaveda svoje omejenosti oziroma če sama ne misli, da je totalna. Ali ni ravno totalna ideologija tisto, čemur pravimo totalitarizem? Se pravi nereflektirana politična religija, ki si obilno pomaga z manipulacijo in negovanjem predsodkov ali, ne nazadnje, s spodbujanjem temnejših strasti, ki so v vsakem izmed nas, pa če smo na prvi pogled še tako dobri in pravični.

Kozin: Je za neko zdravo funkcioniranje družbe nujno prelamljati z ideologijami? Kako, na neki najsplošnejši ravni, sploh prelamljati z ideologijami, ne da bi tudi sami zapadli v ideologijo?

Kos: No, saj ravno to, kar omenjate, je tipičen ideološki umislek: da je vse ideologija – razen moja distancirana, objektivna, “znanstvena” pozicija. S tem, da priznamo legitimnost različnim ideologijam, ki se

v demokratični družbi bojujejo za svoj relativni primat, največ naredimo za to, da z ideologijami ni treba prelamljati v absolutnem smislu. Ali nista bila fašizem in komunizem ravno to: poskus na radikalen način vzpostaviti eno samo državno/kolektivno ideologijo, dokončno razrešiti vsa politična in družbena vprašanja, protislovja, antagonizme – seveda pod vodstvom nesmrtnega Velikega Voditelja... In zato vsak totalitarni sistem tudi mora odpraviti demokratične institucije, ki temeljijo ravno na večglasju, predvsem pa na rednih parlamentarnih volitvah, ki preprečujejo, da bi kdo svojo oblast prehitro razumel v absolutnem smislu. Če je takšnih volitev preveč, se pravi, da je več predčasnih kot rednih, pa to pomeni, da tisti, ki je na oblasti, svoji oblasti sploh ni dorasel oziroma da je le stranski igralec v predstavi, pod katero je sicer podpisan, a je ni napisal on.

Kozin: Katere ideologije in, širše, “slepila” (kot jih imenujete) so ključno zaznamovali našo (pol)preteklo zgodovino, namreč v tem smislu, da še vedno določajo naše samorazumevanje in razumevanje naše družbene stvarnosti?

Kos: Glede na to, da smo pol stoletja živeli v deželi samoupravnega socializma, bi lahko šel odgovor v tej smeri. A če je samoupravni socializem kaj proizvedel, je bila to ravno – paradoksalno – *deideologizacija*, se pravi prepoznanje državne ideologije kot nečesa ne najbolj resnega, izmišljenega, napol nadrealističnega. In ena izmed posledic je bil umik velikega dela prebivalstva v zasebnost, hkrati strah in prezir do politike, političnega delovanja itn. In takšna apolitičnost, apolitičnost v smislu odpovedi javnemu delovanju, ali celo v razumevanju politike kot nečesa nespodobnega, se nam še danes kar dobro pozna. Kar dobro se nam pozna v slabem, seveda.

Kozin: Je v tem horizontu ideja sprave – po vašem mnenju – “ideologija”? In kako kaže pristopiti k naši (pol)preteklosti – ter s tem seveda tudi k sedanjosti?

Kos: Sama ideja sprave ni ideologija, bi pa v zvezi s spravo morda lahko govorili o ideologiji “spravaštva”. Spravaštvo sam razumem kot politično držo, ki veliko govori o spravi, etiki in morali, kaj konkretnega pa za vse to ne postori. Glede same sprave pa še danes ni povsem jasno, kdo naj se med sabo pravzaprav spravi, ali, če rečem drugače, v čigavem imenu kdo. In ali naj bo sprava enkratno, tako rekoč metafizično dejanje, ali pa veriga jasnih, predvsem pravnih in političnih korakov, ki morajo popraviti ali

odpraviti, kolikor je to sploh mogoče, vse pretekle krivice. V slovenskem primeru gre predvsem za vprašanje množičnih grobišč, njihove ureditve in evidentiranja, ob tem pa za zavest o odgovornosti konkretnih posameznikov za vse, kar se je na slovenskih tleh dogajalo med drugo svetovno vojno in po njej. A pot do takšne sprave vodi prek resnice, spoznanja in priznanja krivde in šele nato odpuščanja. To se sliši abstraktno, in zato to konkretno pomeni, da je, vsaj kar zadeva Slovence, pot do sprave še dolga. Morda pa bolj kot idejo sprave v nekem abstraktnem smislu ta trenutek potrebujemo resnično in konkretno demokratično družbo z delujočimi institucijami od resnih političnih strank, vlade, parlamenta pa do sodstva – takšnimi institucijami torej, ki vzbujajo zaupanje državljanov, ne pa da jih s svojimi odločitvami silijo v apolitičnost ali celo antipolitičnost. Hočem reči, da se je vprašanja sprave zares mogoče lotiti šele v urejenem in civiliziranem demokratičnem okolju. Glede sprave bi rekel samo še to, da se mi vse bolj zdi, da je zmeraj bolj oddaljena, v kulturnobojniškem prerivanju zaigrana, če ne celo izgubljena zadeva. Morda bo prihodnost celo pokazala, da lahko v prostor, kjer je sprava edinole mogoča, vsakdo vstopi le čisto sam, spodbujen z empatijo, se pravi z vživljanjem v čisto konkretne človeške usode drugih. Prostor razkrivanja takšnih usod pa so konkretna pričevanja o konkretnih usodah. Vsak mora tudi sam poiskati in odkleniti vrata, ki ta prostor odpirajo. Za nas, ki imamo radi literaturo, so to lahko tudi literarni teksti, recimo romani, ki govorijo o tem, kaj bi se lahko zgodilo, če parafraziram Aristotela, po zakonih verjetnosti in nujnosti. Recimo vsakemu izmed nas. In takšni teksti si zato zaslužijo oznako “resnične zgodbe”.

Kozin: Ob prej omenjeni deideologizaciji, ki jo je proizvedel socializem, ob prepoznanju državne ideologije kot nečesa ne najbolj resnega, napol nadrealističnega: kako pa bi komentirali to, da se številni državljani v povojna desetletja, v obdobje, ki ga zaznamuje tudi beseda totalitarizem, ozirajo z nostalgijo?

Kos: Najprej bi se moral dopolniti v tem smislu, da je ravno ta ideologija, ki je sicer, gledano iz današnje perspektive, s svojimi rituali in še čim resda bila nadrealistična, zelo konkretno zaznamovala konkretna življenja. To inženirstvo velja predvsem za prva povojna leta, ko je še imela toliko vere vase, da bo totalno preobrazila družbeno strukturo, potem pa se je ta vera spremenila v nekaj precej bolj relativnega in prozaičnega: stati in obstati na oblasti, dokler je mogoče. Če se le da, do konca zgodovine. Nostalgija po totalitarizmu: tudi to se sliši malce nadrealistično. Morda

gre tu tudi za preprost in psihološko razumljiv simptom izgubljene vere. Naj bom postarani teoretik samoupravnega socializma ali upokojeni samoupravljalci: sveta moje bolj ali manj srečne mladosti ni več, pa ne zato, ker bi jaz, dobri človek, storil kaj narobe, ampak zaradi zlobnih sil zunaj mene, ki so mi ta svet ukradle, zdaj pa hočejo v zaprašeni muzej zgodovine vtakniti še njegove ikone in nesmrtnne simbole.

Kozin: V vašem branju Hribarjeve knjige *Ena je groza* med drugim lahko preberemo tole (vašo) misel: “Kar zadeva središčno temo Hribarjeve knjige – groze in grozodejstva 20. stoletja –, je za soočanja z njimi potreben drugačen pogum, predvsem pripravljenost na prepoznanje svojih lastnih, po večini ideoloških, predsodkov in intelektualnih slepil.” Koliko je takega poguma in tovrstne pripravljenosti pri slovenskih intelektualcih? Če izhajava iz predpostavke, da je intelektualec nekdo z budno kritično avtorefleksijo, potem je to menda kar vprašanje o tem, kako številna je naša “intelektualna družina” ...

Kos: Gotovo manj številna, predvsem pa manj odmevna kot v osemdesetih in devetdesetih letih. V prvem parlamentu je, recimo, sedelo kar nekaj intelektualcev ali vsaj nekaj znanih javnih osebnosti. Odhaja pa tudi generacija intelektualcev, ki je sodelovala v procesu slovenske osamosvojitve in ga bistveno zaznamovala. Dejstvo, da Nova revija ne obstaja več, je samo po sebi dovolj pomenljivo. Hkrati pa to govori tudi o tem, da se oblike delovanja intelektualcev spreminjajo. Po eni strani je relativno odmevnost mogoče doseči le v množičnih medijih, mogoče še na kakšnem spletnem portalu, ostajajo pa tudi starinske oblike delovanja znotraj krožkov, društev, alternativnih “univerz”, gverilskega boja za male avtonomne prostore. Dejanska moč intelektualnega angažmaja pa je zadeva ponudbe in povpraševanja: radovednosti potencialnih odjemalcev intelektualnega rezoniranja in posluha intelektualcev za razbiranje resničnih znamenj svojega časa.

Kozin: Se bom naslonila še na vašo branja Jančarjevih esejev, ki so izhajali na prelomu tisočletja, v katerih med drugim, skupaj z Jančarjem, razmišljate o “sprevrženosti perspektive, ki jo še zmeraj posreduje in utrjuje večina (para)državnih množičnih občil”, o nujnosti “prevetritve pododovanih medijskih razmerij”, o “klavrni usodi nekaterih ambicioznejših, zlasti časopisnih poskusov v devetdesetih letih” itn. Koliko in kako so naši mediji soodgovorni za (ne)zmožnost družbenega disputa – če seveda so? Kakšen je vaš pogled na našo sedanjo medijsko krajino?

Kos: Mediji so zrcalo družbe, če ponovim to krilatico. V marsičem pa tudi soustvarjajo družbeno realnost. Glede trenutnega položaja in dometa medijev na Slovenskem sem precej skeptičen, nisem pa čisto defetističen. Pred nekaj leti se je zdelo, da pojav novih elektronskih oziroma spletnih medijev pomeni nekakšen obet “neposredne demokracije”, se pravi aktivnega spletnega disputiranja. Delno pa je razvoj šel v nasprotno smer: v nekakšno kakofonijo glasov brez družbene teže in, ne nazadnje, odgovornosti. Kot da bi koncept odprte družbe, ki ob pomoči medijev dialogizira sama s sabo, zamenjala kultura narcisizma, v kateri je dovoljeno vse, resnično(sti) pa je zmeraj manj. Časopisni prostor se danes na Slovenskem, tako kot pač povsod po svetu, krči. Dobri stari časniki ob tekmi z elektronskimi mediji, kolikor želijo tekmovati v hitrosti posredovanja “novic”, nimajo nobene možnosti. Je pa potencial resnih časopisov še vedno – ali, natančneje rečeno, toliko bolj – v spodbujanju žanrov, ki niso toliko odvisni od hitrosti pisanja in branja ter od diktature informacij, ampak od sposobnosti piscev in od radovednosti bralcev, ko gre za razumevanje družbenih dilem in protislovij. Družbenih v najširšem smislu: od politike in ideologije do kulture in umetnosti, od ekonomije do ekologije in nazaj. Če bi sam vodil kakšen časopis, čim bolj avtokratsko, kajpada – navsezadnje mi tudi ideja razsvetljenega absolutizma, če bi bila še uresničljiva, ni tuja –, bi si prizadeval predvsem za revitalizacijo žanrov, s katerimi stoji in pade kakovosten časnik: analiza, časopisni esej, komentar, kolumna. Tu pač ne gre samo za beleženje dogodkov, kot jih naplavlja brezmejna “ponudba” na tem področju, temveč predvsem za vzpostavljanje kriterijev in vrednostnih stališč. In vse to šele omogoča produktivno in družbeno odgovorno debato o fenomenih časa in prostora, v katerem živimo. Koliko je slovenska medijska srenja kos tej debati, pa je čisto drugo vprašanje. Nisem tudi prepričan, ali je študij novinarstva prava stopnica na poti do Pulitzerjeve nagrade. Ali komunikologije do prave vsebinske komunikacije.

Kozin: Na to sicer odgovarjate že s knjigo in v njej, pa vendar: razmišljanje o knjigi Marijana Krambergerja *Brez mene* sklenete z besedami: “Konstantna potreba po izstopanju iz slovenstva? Ali ni to tudi eden izmed privilegiranih načinov bivanja med Slovenci, če ne kar avtentičnega slovenskega bivanja? Pa četudi 'brez mene'.” Glede na nelagodje, omenjano v predgovoru, me zanima, kako “avtentično slovensko” se v tem pogledu počutite sami oziroma kakšna bi bila po vašem mnenju “prava”, torej najbrž v nekem smislu konstruktivna dialektika izstopanja/vstopanja iz našega slovenstva (oziroma vanj)?

Kos: Bom poskušal odgovoriti figurativno. V zadnjih letih sem se precej navdušil nad jadranjem. Najraje to počnem tam okrog Kornatov, pred nekaj tedni, bil je vetroven in dinamičen jesenski dan, pa sem s Srednjega Jadrana prijadral v slovensko morje, in to je bilo posebno doživetje. Od daleč se mi je slovenska obala zdela kar velika, od blizu pa zelo majhna. Hočem reči, da se od blizu slovenski problemi zdijo nerešljivi, od daleč pa so prava malenkost ali imajo celo pridih komičnosti. Mogoče pa vsi potrebujemo več takšne perspektive, se pravi, da nase čim večkrat pogledamo od zunaj. Že res, da smo Slovenci, še zdaleč pa to ni vse, kar smo in za kar smo na tem svetu. So še večje nevšečnosti.